

Ingmar Persson

Jämlikhet

Det populära talet om att människor är jämlika(r) eller att de är värda detsamma verkar kunna pendla mellan att vara ett slags konstaterande om några egenskaper som människor gemensamt är utrustade med och en rekommendation eller norm om hur de bör behandlas. Intuitivt tycks det också vanskligt att rättfärdiga ett förslag att människor bör behandlas i någon bemärkelse lika om de inte uppvisar likhet med avseende på egenskaper som bedöms relevanta. Icke desto mindre har jämlikhetsanhängare en tendens att ta skydd bakom försvaret att de endast avser att utfärda en rekommendation om lika behandling, när de iögonfallande skillnaderna i mänskliga egenskaper förs på tal.

Jag tänker i den här uppsatsen försöka visa att det här försvaret inte är så ihåligt som det i förstone kan synas. Mer specifikt ämnar jag ge mig i kast med att demonstrera att fastän människor med plausibilitet inte kan sägas vara lika med hänsyn till värdemässigt relevanta kvaliteter, kan man ändå motivera en, om än reservationsbemängd, anslutning till uppfattningen att det är ett rättvisekrav att människor bör behandlas så att värdet av deras liv blir så likartat som möjligt.

1. Principen om värdedifferenser

Min utgångspunkt är de resonemang som jag förde kring människovärde i en artikel med samma namn i *Filosofisk tidskrift* 1986:1. Jag avvisade där en likavärdesprincip av följande lydelse:

(1) Alla människor har samma värde.

Tillåt mig summera min argumentation. Jag distingerade mellan det värde en människas liv innehar för henne själv — det *reflexiva* värdet — från det värde det besitter för andra — det *transitiva* värdet. Jag förutsatte en värdeteori enligt vilken vad som har värde för en varelse är vad som tillfredsställer (vissa av) dess önskingar eller viljeattityder (kanske de som är välgrundade — precision på denna

punkt är inte avgörande för det kommande resonemanget). Det reflexiva värdet av en individs liv är en funktion av hur många av dess egna viljeattityder som tillfredsställs: det blir högt om många tillgodoses, lågt om få tillgodoses. Det är tänkbart att det reflexiva värdet av en varelses liv blir negativt, d v s att det är bättre för vederbörande att dö — och hamna i ett tillstånd av icke-existens vars reflexiva värde är plus minus noll, eftersom här inte finns några viljeinställningar att satisfiera eller frustrera — än att fortsätta leva. Detta kan vara fallet om vederbörande drabbas av kronisk, outhärdlig smärta, som i slutstadiet av vissa cancerformer. Det transitiva värdet av en människas liv bestäms av i vilken grad hon tillfredsställer andra människors preferenser, i vilken hon bidrar till samhällsnyttan, kulturen, vetenskapen, det sociala umgänget etc.

Som nästa steg definierade jag en människas värde vid en tidpunkt t som det sammanlagda — d v s det reflexiva plus det transitiva — värdet av ett liv hon vid t har en potential för, *minus* värdet av de omständigheter som fordras för att denna potential skall aktualiseras. Att den sista klausulen är outhärdlig är uppenbart. Det krävs livsförnödenheter, utbildning, kollegialt samarbete etc för att en persons talanger och gåvor skall kunna manifesteras i handlingar och verk som är av transitivt värde. Givet detta är det förstås orimligt att se det transitiva värdet av en persons livsgärning som härstammande helt och hållet från personen själv: det skulle kunna få till följd att en person tillskrivs högre värde än en annan enbart p g a att han har vuxit upp i en fördelaktigare miljö, fått bättre utbildning t ex. På samma sätt förhåller det sig med reflexivt värde: om två individers liv uppnår samma grad av detta värde endast tack vare den ene är föremål för omfattande vårdinsatser från samhällets sida, är det rimligt påstå att den andre har en större potential för reflexivt värde (eller en potential för högre reflexivt värde under samma yttre villkor).

I ljuset av denna diskussion står det utom tvivel att (1) måste förkastas. Alla människor har uppenbarligen inte samma potential för reflexivt värde: handikapp och andra funktionsnedsättningar gör att vissa människor får en mindre potential att göra sina liv reflexivt värdefulla än andra. Med god omvårdnad kan naturligtvis det reflexiva värdet av dessa sämre lottades liv i många fall väsentligen höjas, men som sagt värdet av denna omvårdnad måste subtraheras från det resulterande reflexiva värdet för att man skall få fram subjektets eget bidrag.

Det är ännu mer odiskutabelt att olika människors liv varierar med hänsyn till potentialen för transitivt värde. Vissa konstnärers och vetenskapsmäns livsverk har haft stor positiv effekt på andras livskvalitet: många har njutit av Mozarts musik, räddats till livet genom Flemings upptäckt av penicillinet etc. Å andra sidan finns det stora missdådare, som Hitler och Stalin, vilka bidragit till oöverskådliga mängder lidande och död. Någonstans mittemellan finns den genomsnittlige medborgaren. På en lägre nivå än denne finner vi t ex individer med grava förståndshandikapp. Det är inte välbetänkt att hävda att geniets större kontribution till mänsklighetens fromma oavkortat måste tillskrivas bättre livsomständigheter, att de stora missdådarnas framfart eller de underbegåvades improduktivitet huvudsakligen måste hänföras till olyckliga uppväxtmiljöer. Här rör det sig uppenbarligen om att de olika människotyperna har olika potential att generera transitivt värde.

Lägger man samman dessa observationer angående reflexivt och transitivt värde erhåller man slutsatsen att följande *differensprincip* håller

(D) Människor har inte samma potential för att leva reflexivt och transitivt värdefulla liv.

Jag ser (D) som negationen av en tolkning av (1); alltså är (1) i denna tolkning falsk.

(D) implicerar inte att man kan göra några mera precisa uppskattningar av olika människolivs reflexiva och transitiva värde; för dess sanning är det tillräckligt att man i vissa extremfall kan skönja differenser i värde. Dessa differenser skulle förbli oomtvistliga även om man överskred ramarna för det rent kvantitativa eller utilitaristiska synsätt jag hittills anlagt på viljetillfredsställelse och introducerade en kvalitativ rankning av viljeattityder som högre och lägre, vilket skulle kunna få till följd att exempelvis en fotbollsspelares dribblingskonst aldrig skulle kunna bli mer värdefull än en poets ordkonst hur många fler preferenser den än stillar.

2. Förtjänstprincipens fall

Om det nu föreligger värdedifferenser av denna typ människor emellan, ligger det nära till hands att tänka sig att den måste slå i genom i behandlingen av dem. Visst är det så att en person vars livs transitiva värde är högre än en annans som är lika gynnad av

omständigheterna är värd eller förtjänar en bättre behandling. Idén om förtjänst förefaller att vara en föreställning om att rättvisan fordrar att det existerar någon sorts balans eller proportion mellan det transitiva och reflexiva värdet av en persons liv. Vi upplever det som upprörande orättvist om en ogärningsman undgår straff och lever ett angenämt och njutningsfyllt liv, d v s ett liv med stort reflexivt värde: i kraft av det negativa transitiva värdet av hans illgärningar förtjänar han en sänkning av sitt livs reflexiva värde. På samma sätt störs vår känsla av rättvisa om en gynnare av mänskligheten försmäktar och går under: denne person förtjänade ett bättre öde, ett liv innehållande mer reflexivt värde. Föreställningen om att en människa är värd eller förtjänar en viss behandling i kraft av sina gärningar är således en föreställning om att det är rättvist att hon kommer i åtnjutande av behandlingen därför att detta medför en sorts jämvikt mellan det reflexiva och det transitiva värdet av hennes liv.

På basis av denna analys av begreppet *förtjänst* och de överbägganden som utmynnade i (D) når vi fram till följande princip:

(2) Det människor förtjänar eller är värda är inte detsamma för alla.

Eftersom det transitiva värdet av människors liv inte alltid är detsamma och vad de förtjänar eller är värda står i proportion till detta — när det är vad som bringar det reflexiva värdet i nivå med det transitiva — följer det att människor inte alltid förtjänar eller är värda detsamma. Vissa förtjänar belöningar, andra bestraffningar.

(2) förser oss med ett skäl att inte behandla människor lika, utan reservera en större del av det reflexivt goda åt dem som i förtjänsthänseende står högre. Det finns förstås andra distributionsgrunder att ta hänsyn till, t ex mottagarnas önskemål eller behov: en varelse som lider och har det svårt, d v s som lever ett liv vars reflexiva värde är lågt, ställer större moraliska anspråk på bistånd än en varelse som lever gott. Men om förtjänstbegreppet äger applikation, är det rimligt att fördela inte enbart efter behov utan också efter förtjänst.

Det finns emellertid en klassisk tankegång som just leder till slutsatsen att förtjänstbegreppet inte är tillämbart på oss. Den går i korthet ut på att det inte kan vara rättvist att låta det reflexiva värdet av människors liv helt eller delvis fixeras av deras varierande transitiva värde, ty de inre förutsättningar eller anlag som, trots likheten i yttre omständigheter, möjliggör för några att på ett mer positivt sätt bidra till sina medvarelsers välbefinnande härrör ytterst

från faktorer som ligger utanför dessa individers natur och kontroll, t ex från gener som kommer från andra varelser. Det kan inte vara annorlunda, eftersom man en gång i tiden över huvud taget inte existerade. Men det kan inte vara rättvist att någon belönas med ett liv av högre reflexivt värde p g a att han eller hon genom gynnsamma betingelser har utrustats med förutsättningar för att i relativt hög grad förbättra andras liv, medan andra bestraffas med reflexivt sämre liv för att de haft otur att förses med anlag som gör dem skickade att inverka negativt på andra.

Det var t ex endast tack vare sin enastående musikaliska begåvning som Mozart kunde skänka andra så stora musikupplevelser, som Mozarts liv fick sitt höga transitiva värde. Men det var genetiska och miljömässiga faktorer utanför hans egen kontroll som var upphov till denna begåvning. Det goda han bidrog med härstammar således ytterst inte från honom själv. Rättvisan kan därför inte fordra att Mozart ska åtnjuta ett reflexivt värde som återspeglar det transitiva värdet av hans liv. Det skulle innebära att han behandlades bättre än t ex Salieri som p g a mindre fördelaktiga betingelser var mindre begåvad. Det kan inte vara rättvist att behandla vissa bättre och andra sämre på grundval av faktorer som ligger utanför deras kontroll, som är en fråga om tur och otur.

Givet ovanstående analys av begreppet *förtjänst* följer härav att begreppet inte är applicerbart på oss människor eftersom vi till syvende og sist inte är upphov till och ansvarar för de talanger och karaktärssegenskaper i kraft av vilka vårt liv får varierande transitivt värde. (2) är således ohållbar. Men om vi nu vid distribution kan bortse från förtjänstaspekten, förefaller det som om vi måste fördela enbart på grundval av styrkan av behov eller önskemål. Möjligheten öppnar sig nu för att försvara följande jämlikhetsprincip:

(J) Mottagarna bör behandlas så att graden av deras vilje- eller behovstillfredsställelse i livet blir så likartad som möjligt, d v s så att det reflexiva värdet av deras liv blir så lika som möjligt.

Vi ser nu hur jämlikhet i behandling kan förenas med ett erkännande av att människor skiljer sig med avseende värdemässigt relevanta egenskaper. Konjunktionen av (D) och (J) uttrycker just denna förenlighet. Nyckeln till förenligheten ligger i att de värdemässiga differenserna inte kan fungera som grund för rättvis fördelning emedan de är bestämda av betingelser som ligger utanför mottagarnas natur och kontroll.

Peter Singer t ex förefaller att ha ett resonemang liknande det just skisserade i åtanke när han skriver:

anspråk på jämlikhet vilar inte på intelligens, moralisk personlighet, rationalitet eller liknande sakförhållanden. Det finns inget logiskt tvingande skäl till varför en skillnad i förmåga mellan två personer skulle rättfärdiga en skillnad i den grad av hänsyn vi tar till deras intressen. Jämlikhet är en grundläggande etisk princip, inte ett påstående om fakta (*Practical Ethics*, Cambridge U P 1979, s 18).

Jämlikhetstanken är alltså inte ett påstående om människors likhet med avseende på värdemässigt relevanta kvaliteter, utan en normativ princip om hur människor bör behandlas, en princip som ålägger oss att "ta lika hänsyn till lika intressen" (s 19). Eftersom det i högre grad ligger i människors intresse att få hjälp när de har det dåligt ställt, tenderar distributioner efter denna intresseprincip att skapa en utjämning med avseende på det reflexiva värdet hos olika liv.

3. De långsiktiga konsekvenserna av fördelning efter behov

Det här är emellertid inte slutet på historien. Ett problem är att om man vid distribution tog hänsyn endast till mottagarnas behov, till nivån av reflexivt värde i deras liv, skulle man fastna för fördelningar som är improduktiva, dvs som på sikt skulle medföra att fördelningsresurserna konstant minskade. Antag t ex att vi skulle upphöra att straffa brottslingar med motiveringen att de har samma behov av ett liv i frihet som andra, att det skulle sänka det reflexiva värdet av deras liv alltför långt under genomsnittet att beröva dem friheten. Med största sannolikhet skulle denna åtgärd leda till att fler brott begicks, eftersom det inte längre skulle finnas några straff som kunde tjäna i avskräckande syfte. Följden skulle bli att samhällsmedborgarna skulle känna sig mer otrygga, mindre benägna att lita på och samarbeta med andra, och detta skulle innebära att nivån av reflexivt värde överlag skulle sjunka.

Antag att vi inte heller skulle belöna dem som med sina gärningar bidrar till sina medmänniskors fromma, därför att detta tenderar att höja deras reflexiva värde över mängdens. I stället skulle dessa resurser satsas exempelvis på att tillgodose gravt handikappades behov, då dessa utan detta bistånd skulle framleva liv som är reflexivt subnormala. Återigen skulle improduktiviteten bli följden. Personer med talanger och färdigheter skulle genom de uteblivna belöningarna i mindre utsträckning stimuleras att använda sig av sina gåvor och

därmed skulle deras bidrag till samhällsnyttan krympa, till förfång för alla medborgare.

Även Singer, som är böjd att tona ned de pekuniära belöningarnas motiverande effekt, tvingas medge att sålänge människor är animerade av egoism och habegär i nuvarande omfattning, är en icke-statsreglerad ekonomi en förutsättning för att ekonomin inte skall stagnera eller gå kräftgång (s 39). Men ett fritt affärliv resulterar i ekonomisk ojämlikhet, i att driftiga personer ackumulerar förmögenheter, medan mindre företagsamma hamnar i bakvattnet.

Den slutsats dessa i och för sig föga originella funderingar utmynnar i är följande: givet de differenser som i sektion 1 konstaterades med avseende på egenskaper (här rörande från förmåga eller motivation) som tenderar att frambringa transitivt värde, kan en rättvis distribution inte ta sikte enbart på de direkta mottagarnas behov, ty sådana fördelningar är på sikt resursstrypande. Dessa fördelningar är orättvisa därigenom att de förhindrar att framtida behov tillfredsställs i samma mån som innevarande. För att undvika denna orättvisa prioritering av mer näraliggande behov måste vi vid fördelningar av för- och nackdelar också väga in mottagarnas bidrag i form av transitivt värde. Eftersom mottagarna skiljer sig i detta hänseende, kommer de resulterande fördelningarna att avvika från den mest jämlika. Ett fördelningsmönster liknande det som vi skulle få om vi appellerade till förtjänst återuppstår alltså, men det rättfärdigas nu på andra grunder, nämligen genom att det i långa loppet befrämjar största möjliga likhet i reflexivt värde. (Jag utvecklade samma tankegång i 'Genvägen till bättre människor', *FT* 1988:1, s 29-31, men försummade då att understryka att det är oriktigt att begagna beteckningen 'förtjänst' när individers transitiva värdeskapande införs som distributionsgrund med hänvisning till ett framåtblickande rättfärdigande.)

I en avlägsen framtid kommer vi kanske att kunna manipulera de genetiska faktorer som bestämmer människors potential att skapa transitivt värde. Vi skulle då kunna se till att alla blir likställda med avseende på denna potential, att alla blir i stånd till att skapa samma kvantitet av transitivt värde (vilket inte implicerar att alla likriktas så att de producerar samma *slag* av transitivt värde). Till dess får vi stå ut med de ojämlikheter i behandling som hänsyn till resursalstring kräver.

Den reviderade jämlikhetsprincip vi har kommit fram till kan formuleras så här:

(R) Mottagare bör behandlas så att man åstadkommer den största möjliga utjämning av det reflexiva värdet av deras liv som inte bidrar till att minska de resurser som är nödvändiga för att vidmakthålla samma fördelning inom överskådlig framtid.

I enlighet med (R) bör vi tillgripa genetisk och miljömässig manipulation för att åvåga bringa att människor blir mer likvärdiga, ty detta skulle naturligtvis medföra att vi närmade oss idealet att kunna fylla alla liv med samma grad av reflexivt värde. Denna konsekvens är värd att betonas, eftersom det ofta tas för givet att jämlikhetsidealet utesluter att människor kan "förbättras".

Inte heller (R) är invändelsefri. Det är svårt att tycka att den inte går alltför långt i sina jämlikhetsanspråk, för antag att det existerar ett alternativ till den distribution som uppfyller (R), en alternativ distribution som visserligen inte medför riktigt lika stor utjämning av det reflexiva värdet av mottagarnas liv, men som i gengäld genererar avsevärt större resurser för framtida bruk; då kan man anse att detta alternativ bör föredras, att överlägsenheten i resursproduktion mer än väl uppväger den något större ojämlikheten.

Om denna bedömning är riktig, måste vi ersätta (R) med en modererad jämlikhetsprincip:

(M) Mottagare bör behandlas så att man åstadkommer den största möjliga utjämning av det reflexiva värdet av deras liv som inte bidrar till att minska de resurser som är nödvändiga för att vidmakthålla samma fördelning inom överskådlig framtid, givet att det inte existerar en något mindre jämlik fördelning som skulle vara avsevärt mer resursgenererande.

(M) är förstås en mycket vag princip i och med att den inkluderar formuleringar som "något mindre jämlik" och "avsevärt mer resursgenererande". Jag tror inte man kan uppnå någon konsensus om hur alla möjliga avvägningar mellan jämlikhet och resursökning bör utfalla. Alla är ense om att ett strikt jämlikt samhälle där alla lever i misär är sämre än ett där det finns små variationer i levnadsstandard men alla åtnjuter en hög grad av välfärd. Alla skulle också vara överens om att ett samhälle där alla har det medelbra är bättre än ett där många lever överdådigt, men nästan lika många lever undermåligt, fastän den sammanlagda kvantiteten tillfredsställelse är aningen större i det senare samhället. Mellan dessa båda extremer finns många fall där personlighetsskillnader skulle göra att bedömare kom till olika resultat. Men för alla som inser att begreppet *förtjänst* inte är tillämpligt står det klart att jämlikhet människor emellan med

avseende på livets reflexiva värde är åtminstone *ett* eftersträvansvärt mål.

För att sammanfatta. Människor är inte lika värda i den meningen att de har samma potential för att leva liv av reflexivt och/eller transitivt värde. Av denna värdedifferens följer dock inte att vissa människor är värda eller förtjänar bättre behandling än andra: begreppet *förtjänst* är över huvud taget inte applicerbart på oss, eftersom vår potential för att leva värdefulla liv i sista hand helt är bestämd av faktorer utanför vår konstitution och kontroll. Att nämnda begrepp inte äger tillämpning innebär dock inte att fördelning måste ske enbart efter mottagarnas behov och att dess målsättning bör vara att se till att det reflexiva värdet av deras liv blir så likartat som möjligt, ty en sådan distribution skulle på sikt medföra en sänkning av det genomsnittliga reflexiva värdet av människolivet. För att undvika denna orättvisa konsekvens måste man fördela delvis på basis av de grunder som en distribution efter förtjänst appellerar till, d v s människors varierande bidrag i form av transitivt värde. Med andra ord, denna värdedifferens människor emellan tvingar en att på kort sikt acceptera skillnader i nivån av reflexivt värde för att en nivellering på längre sikt skall kunna realiseras. Jämlikhetstanken uppfattad som en rekommendation att skapa en värld, där generation efter generation av människor lever liv av samma grad av reflexivt värde, sätter upp *ett* eftersträvansvärt mål, men det finns åtminstone ett annat försvarligt mål som ibland drar i en motsatt riktning, nämligen det utilitaristiska målet att maximera den totala kvantiteten av reflexivt värde.